

כט. תלמוד תורה לנשים הלכה בהשתלשלותה ובהתהוותה

פתיחה

שנו חכמים באבות דר' נתן: "דור דור ודורשיו, דור דור ופרנסיו, דור דור ומנהיגיו, דור דור ונביאיו, דור דור וגבוריו, דור דור ופושעיו, דור דור וחסידיו" (נו"א פרק לא, ד"ה בעשרה מאמרות).
במקומות אחרים אף הדגישו כי ישנם: "חכמי דור דור, נביאי דור דור, צדיקי דור דור" (סדר עולם רבה פ"ל).
ועוד אמרו: "דור דור ושופטיו, דור דור ושוטריו, דור דור וכהניו, דור דור ולווייו, דור דור ומלכיו" (ויקרא רבה כו, ז).
וגם: "דור דור וסופריו ותלמידיו" (מדרש תהלים קלט, ו).

כך חכמים קדומים, ודומה כי בדין נוכל גם אנו להלך בעקבותיהם ולומר: דור דור וחדושו, שכן לכל דור לא רק מנהיג ייחודי התואם אותו, אלא גם חשיבה ייחודית, אמירה ייחודית ועשייה ייחודית, התואמות אותו. בין חידושו היותר מרעשים של דורנו, אין ספק שה"מדרשות", אשר עניינן לימודים תורניים מעמיקים לנשים, תופסות מקום חשוב, אולי ראשון במעלה.

תחום זה של "תלמוד תורה לנשים" הוא מן היותר מדוברים בשיח הדתי של העת החדשה; תשתיתו גם תיאולוגית גם סוציולוגית; השלכותיו גם תרבותיות גם חברתיות; עוסקים בו גם רבנים וחוקרים, גם פובליציסטים ו"עמך"; הוא קשור גם ב"איזם" מפחיד, אולי סטריאוטיפי – פמיניזם, אך הוא קשור גם בעבודת ד' ראויה וחיובית; הוא גם תיאורטי וגם יישומי; הוא נוגע גם להוראה עכשווית וגם להכשרה עתידית; וכהרבה תופעות, גם אותו יש הדורשים לשבח ויש הדורשים לגנאי. קיצורו של דבר: זהו נושא מקיף, טעון ומדובר.

שורש הסוגיה, בקיומה – ולו לכאורה – של סתירה מוחלטת, ניגוד מהותי, בין תיאוריה לפרקטיקה, בין 'הכתוב' ובין 'החיים', וזאת אצל אנשים ונשים המצהירים על מעש שאינו מנותק מחזון, על מחויבות לכתוב ועל חיבור לחיים. לכאורה, הוראה חדה לפנינו: "יישרפו דברי תורה ואל יימסרו לנשים" (ירושלמי, סוטה ג, ד [יט ע"א]).

זהו ניסוחו החד של ר' אליעזר, מן התנאים, וכמותו הורו חכמים נוספים, לא רק כהמלצה אלא גם הלכה למעשה, כלשון הרמב"ם והשלחן ערוך: "שלא ילמד

אדם את בתו תורה [...] כל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תיפלות" (רמב"ם, הלכות ת"ת א, יג; שו"ע יו"ד רמו, ו).

כך מחד, ברם מאידך, הכול יודעים כי מוסדות לימודיים – בתי ספר ואולפנות – מכלילים יותר ויותר תורה שבעל פה בתכניות הלימודים. הכול יודעים כי כפטריות אחר הגשם נוסדו בעשוריים האחרונים לא מעט מדרשות המורות גמרא לנשים, אם בבקיאות ואם בעיון מעמיק. הכול יודעים כי נשים אינן רק לומדות תורה שבעל פה אלא גם מלמדות. והכול יודעים כי תורה שבעל פה בכלל, וגמרא בפרט, אף החלו להשתלב במסגרת תכניות להכשרת מורות. נכון הוא שתופעות אלה אינן גורפות ואינן מוסכמות, אך גם נכון שהתופעות מתרחשות גם במסגרות המחויבות להלכה, הגורסות הקפדה על קלה כחמורה, והמהדרות בשמירת תורה ומצוות.

העובדות טופחות אם כן, לכאורה, על פניה של הלכה, והשאלה היא: הכיצד? לשון אחר: מה פשר חריגה זו מהלכה ברורה ופסוקה, ומה הלגיטימציה הדתית הניתנת לחריגה זו?

מבחינת השיח הפנים-הלכתי, דומה שניתן להציג בעניין זה ארבע אסכולות ראשיות:

- גישת "מפטירין כאשתקד", הגורסת כי עולם כמנהגו נוהג, אמירת ההלכה נותרת על תילה ונשים יסתפקו ב'געשיכטע' (= סיפורי תורה ואגדות חז"ל מעובדים ומתורגמים).
- גישת "מפטירין כאשתקד" הפוכה, בפרשנות הטוענת שמקדמת דנא היה קיים היתר לנשים מסוימות ולתכנים מסוימים, ודבר לא השתנה עקרונית אלא רק כמותית.
- גישת "עת לעשות לדי' הפרו תורתך", הגורסת כי שעת "מלחמה" היא שעתו של דורנו, ובשעה שכזו אין לבחול בכל דרך הצלה, גם חריגה, ולכך יש להמליץ אמנם על ההוראה ואולם רק כדיעבד ובצמצום.
- גישת "השתנו הטבעים", הגורסת כי הכתובים היו מאז ומעולם טעונים פרשנות תלוית-מציאות, ובהתאם לכך כיום צריכה לנהוג הוראה רחבה ולכתחילית.

יש כאן אפוא שתיים שהן ארבע: השתיים הראשונות נצמדות לכתוב, טוענות שמהותית דבר לא השתנה, אך עם זאת פרשנותן ומסקנתן מנוגדות בתכלית. השתיים האחרונות אומרות לעומת זאת, בגלוי, שהן חורגות מהכתוב

ושההיסטוריה עשתה את שלה, ובדרך הלכתית הן מעניקות לגיטימציה למהפך המעשי, אם כי האחת רואה זאת כדיעבד והשנייה כלכתחילה. מובן מאליו, שבתוך כל אחת מאלה הארבע הראשיות קיימת התפרטות לתתי-שיטות, לדקויות, לזרמים וגוונים, לתחומים נושאים וכו', ואולם, כאמור, ארבע אלה מייצגות את הנתיבים הבולטים. מכנה משותף לכולן, שהן מעמדות מציאות עכשווית אל מול כתובים סמכותיים. ארבעתן עושות זאת בדרכים שונות, אך לכולן מציאות מזה והלכה מזה – הם "החומרים". הדברים שלהלן מבקשים אפוא להציג את הגישות הני"ל, ולו גם על רגל אחת. זאת נעשה על רקע תיאור מצב כללי, עדכני וקצר; על ידי העמדת מקורותיה הראשיים של הסוגיה; ובעיקר על ידי ניתוח המקורות וסקירת מגוון הפרשנויות, עד להשלכה המעשית.

במה דברים אמורים?

בנקודת הזמן הנוכחית פועלות ברחבי ארץ ישראל למעלה מעשרים מדרשות לנשים, ולא לה מצטרפות עוד מספר קטן של מדרשות בתפוצות. מדרשות אלה אינן מקשה אחת לא באוכלוסייתן, לא במטרותן, לא בתכנית הלימודים, לא באפיון צוות ההוראה, לא בגודלן וכו'.¹ הללו נותנות דגש לתנ"ך, אלו למחשבת ישראל ואחרות לגמרא ולהלכה; הללו מקיימות תכנית לימודים מלאה ואלו מאפשרות קורס פה קורס שם; הללו משתלבות עם שירות צבאי ואחרות הן יחידה לעצמה; הללו – צוות ההוראה כולו גברים ובאחרות גם נשים ועוד ועוד הבדלים ואפיונים. ועם זאת, לא מעט מהן מעמידות במוקד פעולתן, ולפחות במקום חשוב של סדר יומן, את לימוד הגמרא. יש המסתפקים ברמת "מתחילות", יש המעמידים אפשרות ל"מתחילות" ובמקביל ל"מתקדמות", ויש המעוניינים לנתב את הלומדות להעמקה עיונית למדנית איכותית. יש שידגישו את הלמדנות ויש שידגישו את ההלכה. לענייננו, מכל מקום, נבהיר כי חלק לא מבוטל מן המדרשות שואף להיטיב את נגישותה העצמאית של האישה דהיום לתורה שבעל פה במקורותיה הראשוניים.

1 תיאור מסוים – גם אם חלקי ולא מדויק – על עולמן של המדרשות, ראו ת' אלאור, נשים ואוריינות בציונות הדתית, פרק ראשון, עמ' 23–46, וראו ביקורת: נ' גוטל, "מפסח שעבר לפסח הבא: המדרשות תחת איזמל", מקור ראשון, י"ד בניסן תשנ"ט; מ' ווזנר, "תלמוד תורה כנגד כולן", אקדמות, ז, עמ' 143.

מדוע? שאלה זו ראוי לה שתישאל, בעיקר לאור ההשוואה עם ימים שלפנינו. נכון הוא – ועוד יבוא מזה להלן – שזעיר פה זעיר שם מוצאים אנו כמעט בכל הדורות בארץ ובתפוצות נשים שידעו גם ידעו תורה שבעל פה ברמה הגבוהה ביותר, גם למדו ולעיתים גם לימדו. ועדיין אין אלה אלא החריגות, היוצאות מן הכלל, המלמדות – היפוכו של דבר – על הכלל, כלל הנשים, שלא שנו את פירקן. או-אז מתעצמת שאלת המדוע.

לשאלה זו מגוון תשובות. מהן שנקודת המוצא שלהן מתריסה: ידע הוא כוח, ומאחר שהקריאה הגברית של הטקסט היא אנטי-נשית הרי אם אנו, הנשים, נלמד, אזי נדע איך להתמודד מולה; אצל חלקן נקודת המוצא שוויונית: מה אתם אף אנו; ואחרות שנקודת המוצא היא רצון כן לעסוק בדבר ד'. ברם גם אלה וגם אלה ואלה, אם הם מחויבים למקורות סמכותיים, הרי הם מעומתים עם הלכות פסוקות.

במאי עסקינן?

ראש דבר נקדים ונאמר: כל הדיון אינו מוסב אלא אך ורק ביחס לזכותן של נשים, להרשאתן של נשים, ללמוד תורה, אך לא ביחס לחובתן. על כך לית מאן דפליג: בעוד שגברים מחויבים בלימוד תורה, וגבר שאינו מקדיש מעותותיו ללימוד תורה אינו נוהג כהלכה, ואין הדבר תלוי כלל וכלל ברצונו של אדם אלא בחובתו, הרי לא כך הדבר ביחס לנשים.²

כך הלוא דרשו תנאים מפורשות בספרי דברים: "ולמדתם אותם את בניכם – בניכם ולא בנותיכם" (פיסקא מו).

כך אמרו בבבלי קידושין: "האב חייב בבנו – ללמדו תורה" (כט ע"א). ולא האם את בנה אף לא האב את בתו, ומששאלו "מנלן?" נסמכו על הפסוק הנ"ל: "דכתיב (דברים יא, יט): ולמדתם אותם את בניכם" (שם ע"ב). לחייב וגם לפטור:

אינה מנלן דלא מיחייבא? דכתיב: ולימדתם ולמדתם, כל שמצווה ללמוד – מצווה ללמד, וכל שאינו מצווה ללמוד – אינו מצווה ללמד. ואינה מנלן דלא

2 אין ענייננו כאן בטעמי-מצוות, ולכך לא נדון כאן בסיבת פטורן של נשים מחובת תלמוד תורה. נסתפק אפוא בהפניה: ר"מ פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, אורח חיים - ד, סימן מט, המצרף זאת לטעם פטורן הכללי ממצוות עשה שהזמן גרמן [וראו שם, שם, ח"א, סי' לב, אות ג]; י' ליבוביץ, "מעמדה של האשה – הלכה ומטא-הלכה", אמונה היסטוריה וערכים, עמ' 71 ואילך; א' פישר, "שיקולים ערכיים בפסיקה בעניין תלמוד תורה לנשים", להיות אשה יהודיה, 1999, עמ' 94-105; וראו א' וינרוט, פמיניזם ויהדות, עמ' 63-70.

מיחייבה למילף נפשה? דכתיב: ולימדתם ולמדתם, כל שאחרים מצווין ללמדו – מצווה ללמד את עצמו, וכל שאין אחרים מצווין ללמדו – אין מצווה ללמד את עצמו. ומנין שאין אחרים מצווין ללמדה? דאמר קרא: ולמדתם אותם את בניכם – ולא בנותיכם.

וכך נפסק להלכה ברמב"ם, בראש הלכות תלמוד תורה: "נשים ועבדים וקטנים פטורים מתלמוד תורה [...] ואין האשה חייבת ללמד את בנה שכל החייב לתלמוד חייב ללמד" (פ"א ה"א).

סוף דבר: ברור לחלוטין שאישה אינה מחויבת בלימוד תורה. שורת הדין מורה אפוא כי רשאית אישה לומר: איני חייבת, איני רוצה ואיני לומדת, ולהוציא פריטים מסוימים – אשר יוזכרו להלן – אכן בדין אמרה אותה אישה את דברה. מכאן, שכל עוד בשאלה של חובה אתה דן, מתקיימת הדדיות – אין קיימת חובה להורות תורה שבעל-פה והן אינן חייבות להורות תורה שבעל-פה.

לא זה אפוא עניינו. עניינו ממוקד אם כן ב"רשות", ב"התנדבות", ברצון האישי, ולכן השאלה תנוסח כך: האם מותרת האישה ללמוד תורה – תורה שבכתב ותורה שבעל פה, תכנים פסיקטיים ותכנים עיוניים, למידה ממוסדת ולמידה עצמאית, למידה מאב ולמידה מרב [ורבנית] וכו'. לשון אחר: האם כשם שנשים אינן חייבות בשופר ובלולב ועם זאת אם חפצו לעשותן – רשאיות,³ כך הוא הדין ביחס ללימוד תורה, שאינו מחויב אך הוא מותר; או שמא כשם שהן מנועות מעבודת המקדש ומיצירת עשרה למניין, כך גם בעניין לימוד תורה – לא רק שאינן חייבות, הן מנועות.

מקורה הראשי, גם אם האגבי, של הסוגיה, במשנה סוטה (ג, ד). לעניינה העיקרי של אותה משנה – השקאת הסוטה, נלוותה הבהרה שלעתים פורענותה של הסוטה לא הייתה מיידית: "אם יש לה זכות" היתה תולה לה; יש זכות תולה שנה אחת, יש זכות תולה שתי שנים, יש זכות תולה שלש שנים".

3 לא כאן המקום לדון בשאלת הברכה, לגביה נחלקו – כידוע – גדולי עולם, ומנהגי אשכנז וספרד, אך לא נחלקו ביחס לעצם העשייה, המותרת; וראו י"מ תא-שמע, הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1000–1350, עמ' 262–279: "מעמד הנשים המתנדבות לקיים מצוות שהזמן גרמן"; וראה א' גרוסמן, חסידות ומורדות, עמ' 309–312.

4 על טיבה של אותה "זכות" ועל אפשרות שיוכה של אישה ל"זכות תורה", שעניינה ייחודי, גדול ומשמעותי מ"זכות מצוה", ראו שם בסוגיית הבבלי כא, ע"א ובברכות יז ע"א. לדעתו של רבינא שם, גם אם נכון הוא שאישה אינה שייכת בלימוד תורה עצמו, ברם בעקיפין היא כן עשויה להתחבר אליו, בסיועה ללימוד התורה של מי שכן מצווה. וכדי כך מגיעים הדברים, שבסוגיית שבת לג ע"ב אפילו גלגלו עליהן את ביטול התורה של הבעלים; וראו גם

בהמשך לכך הוסיפו והביעו את המחלוקת, שאליה נשואות עינינו :
 מכאן אומר בן עזאי, חייב אדם ללמד את בתו תורה, שאם תשתה תדע
 שהזכות תולה לה. רבי אליעזר אומר, כל המלמד בתו תורה כאילו לומדה
 תפלות. רבי יהושע אומר, רוצה אשה בקב ותפלות מתשעה קבין ופרישות (שם).
 בתמצית: בעוד שבן עזאי סבר שאדם חייב ללמד בתו תורה, הרי שכנגדו
 מתייצבים רבי אליעזר ורבי יהושע, איש איש בסגנונו, ומתנגדים לאותו לימוד
 תורה.⁵
 קולמוסים רבים נשתברו על משנה זו, בניסיון לתת מענה לכמה וכמה תהיות :
 להבהרת נוסח מדויק – "כאילו";⁶ לבירור מושג "תפלות";⁷ לליבון משמעו של

רמ"א, יורה דעה רמו, ו: "אם עוזרת לבנה או לבעלה שיעסקו בתורה, חולקת [האשה]
 שכן בהדייהו".

5 חילוקי הדעות משתקפים יפה גם בגרסאות התוספתא ברכות ב, יב, במהדורת ליברמן :
 "הזבין והזבות והנדות והיולדות מותרין לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ולשנות במשנה
 במדרש בהלכות ובאגדות", כך שם וכך בירושלמי שם ג, ד, ומשמע שנשים אינן מנועות
 מקריאה בתורה ומשניית משנה ומדרש, הלכות ואגדות. ברם בבבלי, שם כב ע"א לא גרסו
 אלא "הזבין והמצורעים ובאין על נדות מותרים לקרות בתורה ובנביאים" והשמיטו "זבות
 נדות ויולדות", ככל הנראה בדיוק מהסיבה הנ"ל – וראה הערת ליברמן, בתוספת ראשונים
 לזרעים, עמ' 15 ובתוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' 20. אמור מעתה: הירושלמי כבן עזאי,
 הבבלי כר' אליעזר. וראה שו"ת ציץ אליעזר ח"ט, סי' ג. כן ראה בעבודת המוסמך של מ'
 הלינגר, תלמוד תורה של נשים לאור המקורות, עמ' 25–29, ניסיון להבחנה על-פי חלוקת
 אורחות החיים בין ארץ ישראל ובין בבל.

6 ראו תוספות יום טוב ומלאכת שלמה על אתר, הסבורים כי יש להשמיט את התיבה
 "כאילו" ואכן בכ"י קויפמן – כתב היד הטוב של המשנה – המילה אינה מופיעה. עם זאת,
 הרש"ש סבר שאין להשמיטה ובמרבית הראשונים והפוסקים היא מופיעה.

7 תמצית שתי פרשנויות, ראה לחם משנה על הרמב"ם שם: "תפלות – פי' רש"י שהאשה
 מתוכה היא מבינה ערמומית ועושה דברים [של זנות] בהצנע. ורבינו מפרש תפלות דברי
 הבל ומשלים [...] היא מוציאה לדברי הבל ונכנסה עמה שטות [...]". (והשוו בבבלי, פסחים
 צא ע"א; ערוך השלם, ערך "תפלו"); וראה מאירי וכן תפארת ישראל סוטה שם; וראו
 שו"ת טוב עין לחיד"א סימן ד; ר"י קאפח על הרמב"ם, שם; וראו א"ג אלינסון, בין האשה
 ליוצרה, עמ' 148–149, הערה 25. פרשנות מקורית וייחודית, ראו ר' יצחק וועצלר, ליבס
 בריב [= מכתבי אהבה, בתרגום מאידיש], אשר דבריו הובאו בתרגום עברי אצל ש' אסף,
 מקורות לתולדות החינוך בישראל, ח"ג עמ' קיז–קיח: "[...] אבל אין לומדים אלה יודעים
 פירוש המילה 'תפלות'; תפל זהו דבר בלי טעם [...] או דבר שאין לו קיום, וכך הוא המלמד
 את בתו תורה, מפני שהאשה היא יציר חלש ואין לה כח כאיש, אבל איסור אין כאן".
 הסבר נוסף, "על פי יסוד טבעי אחד שבתכונת הנשים" ומה שכתבו "חוקרי הנפש", ראה
 תורה תמימה, דברים יא אות מח; וראה גם ר' כ"פ טכורש, "חינוך בנות", נועם יב, עמ'
 עח–פא; נ' דרייזין, "מעמדן וחינוכן של הנשים בהלכה", אור המזרח, טז [ב], עמ' 97–102.

נימוק – "שאם תשתה תדעי"⁸ ולהגדרת תחולתו;⁹ להבהרת משל – "קב ותפלות, תשעה קבין ופרישות"¹⁰; להבהרת הדעות החלוקות – האם רבי יהושע מבטא דעה עצמאית;¹¹ האם ישנם תנאים נוספים החולקים על בן עזאי ומצטרפים לגישת הרוב השוללת;¹² אם כן, כיצד יכולות נשים לברך 'ברכת התורה';¹³ ועוד שאלות, תמיהות והערות נוספות, שאליהן מצטרפת השאלה העיקרית: ומה להלכה? שכן, יהיו התשובות לשאלות הנ"ל אשר יהיו, בסופו של דבר לענייננו חשובה יותר מכול שאלת ההכרעה. ובעוד שכאמור, לשאלות הנ"ל ניתנו מגוון תשובות, באשר להלכה הפסוקה הדברים הרבה יותר ברורים וחד-משמעיים.

כך נוסחו הדברים על ידי הרמב"ם ובנוסח כמעט זהה בשולחן ערוך (יורה דעה רמו, ו):

אשה שלמדה תורה יש לה שכר אבל אינו כשכר האיש, מפני שלא נצטויה, וכל העושה דבר שאינו מצווה עליו לעשותו אין שכרו כשכר המצווה שעשה

- 8 על טיבה של ההנמקה – התמוהה לכאורה: וכי לא עדיף שלימוד התורה ימנע אותה מעצם החטא ולא רק את החשש מכפירתה האמונית?! – ראו מאירי ותפארת ישראל, שם.
- 9 פסקי ריא"ז למסכת סוטה, עמ' ריח: "בזמן שהיו משקיין את הסוטות חייב אדם ללמד את בתו תורה שאם תשתה ותנצל תדע שהזכות תלת לה"; בזמן אחר, לעומת זאת, "אם רצה ללמדה, הרשות בידו".
- 10 ראה רבנו חננאל – מובא בתוס' סוטה כא – ומאירי, שם; וראו אלינסון, שם, עמ' 149 הערה 26.
- 11 על פשר המשל שנשא ר' יהושע ועל מיקום דעתו ביחס לר' אליעזר, ראו רש"י ותפארת ישראל, שם, וראו מ' כהן, "חינוך הבת לאור ההלכה", מחניים צח, עמ' 30; אלינסון הנ"ל, עמ' 149 הערה 26.
- 12 ירושלמי סוטה פ"ג: "ובן עזאי דלא כרבי לעזר בן עזריה וכו'"; וכך במכילתא בא, מסכתא דפסחא, טז; תוספתא סוטה, ז; אבות דר' נתן, יח ועוד.
- 13 בית יוסף, אורח חיים סי' מז; לבוש שם סי' ט"ז ומגן אברהם שם [וראו גם מגן אברהם קפז, ג ביחס לאמירת נשים בברכת המזון "על תורתך שלימדתנו"]; חיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים שם ובשו"ת יוסף אומץ, סי' סז, בדיונו בדברי חקרי לב ומור וקציעה; בית הלוי, סי' ו; רא"י קוק, אורח משפט, סי' יא ושם סי' קמז; באור הלכה, אורח חיים סי' מז; חידושי הגרי"ז על הרמב"ם, הלכות ברכות יא, טז; ר"א פומרנצ'ק, העמק ברכה, סי' א; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט סי' ג; שו"ת משנה הלכות, ח"ו, אורח חיים, סי' יג; שו"ת מחזה אליהו, סי' יב; ילקוט יוסף, הלכות ברכת התורה, סי' יז. בנושא נוסף הכרוך בכך – קריעת העומד בשעת יציאת נשמתה של אישה, האם דומה גם היא לספר תורה (בבלי, שבת קה ע"ב), על אף היותה פטורה ממצות תלמוד תורה – ראו שו"ת הרדב"ז, ח"ג, סי' תקנח: "אשה נמי יכולה היא ללמוד ולהיות דומה לסיית, הלכך קורע בין לאשה בין לאיש"; וראו בית יוסף, יורה דעה, סי' שמ.

אלא פחות ממנו, ואע"פ שיש לה שכר צוו חכמים¹⁴ שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתם מכוונת להתלמד אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן, אמרו חכמים כל המלמד את בתו תורה כאילו למדה תפלות, במה דברים אמורים בתורה שבעל פה אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחלה ואם למדה אינו כמלמדה תפלות¹⁵ (הלכות תלמוד תורה שם, הי"ג).

אמור מעתה :

- א. מעיקר הדין – היינו מדאורייתא – רשאית אישה ללמוד תורה.
- ב. יתרה מזו, הלמידה היא מעשה חיובי – הא ראייה שהיא מקבלת על כך שכר מן השמים; וגם אם שכרה רק "כמי שאינו מצווה ועושה", עדיין ברור שכל ששכרו מובטח, מעשהו ודאי חיובי.
- ג. "ציוו חכמים" – היינו מדרבנן – שלא תיושם רשות זו ולא ילמד אדם את בתו תורה.
- ד. ציווי זה מכוון בראש וראשונה לתורה שבעל פה, שם הדבר חמור ביותר; ביחס לתורה שבכתב, לכתחילה אין ללמדה ואולם החומרה פחותה.
- ה. הנמקת ציוויים זה של חכמים: דעת רוב הנשים אינה מכוונת להתלמד וקיים חשש שהן יוציאו דברי תורה ל"דברי הבאי".
- ו. הרמב"ם טורח לצטט כלשונו את סגנון דבריו המחמירים של רבי אליעזר: "כל המלמד את בתו תורה כאילו למדה תפלות".¹⁶

14 על משמעות "צוו חכמים" בלשונו הקבועה של הרמב"ם – הפקעתו מאיסור להמלצה, ראו י' לוי, "דעת הרמב"ם על תלמוד תורה לנשים", המעין לד', א, עמ' 10–14, מתוך השוואה לאזכורים נוספים: הלכות דעות פ"ב ה"ג; שם פ"ג ה"ג; הלכות אישות פ"ג ה"טו; שם פ"טו הי"ט ועוד.

15 נכון הוא שהטור הביא גרסה שונה, הפוכה: "במה דברים אמורים בתורה שבכתב אבל בתורה שבע"פ לא ילמד אותה בתחילה ואם מלמדה אינו כמלמדה תפלות", ברם כבר הכסף משנה על הרמב"ם הנ"ל ציין כי "הטור כתב בשם רבנו בהפך, ונראה שנוסחא משובשת נזדמנה לו בדברי רבינו, ונוסחא דידן עיקר", וכמותו רבי, אם כי יש שצידדו בגרסה הקיימת – פרישה על הטור, שם, וכן ר"ח אבועאלפייא, מקראי קדש, קז, א; וראו חיד"א, ברכי יוסף, יורה דעה סי' רמו, ס"ח. מקור להבחנת הרמב"ם בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה, ראה ט"ז, יורה דעה, סי' רמו, סק"ד; חיד"א, שו"ת טוב עין, סי' ד.

16 משתמע אפוא שהכריע הרמב"ם כר' אליעזר, וכך אכן כתבו רבים, כדוגמת כסף משנה על אתר ועוד. ברם דבר זה תמוה למדי, שכן בדרך כלל נמנעים מהכרעה כמותו, בהיותו "שמותי" (בבלי, נדה ז ע"ב ורש"י ותוספות שם). ואכן, החיד"א בשו"ת טוב עין, סי' ד הנ"ל סבר כי עיקר ההכרעה היא דווקא כר' יהושע, גם אם ישנו שימוש בביטוי שיצא מפיו של ר' אליעזר, וראה לו גם בברכי יוסף יורה דעה, שם. עם זאת, כאמור, רוב פרשני הרמב"ם

לא יהא זה מיותר להזכיר בהקשר זה את סיפור הירושלמי,¹⁷ המחדד את דעת רבי אליעזר:

מטרונה שאלה את רבי לעזר, מפני מה חט אחת במעשה העגל והן מתים בה שלש מיתות, אמר לה אין חכמתה של אשה אלא בפילכה, דכתיב (שמות לה, כה): וכל אשה חכמת לב בידיה טו. אמ' לו הורקנוס בנו בשביל שלא להשיבה דבר אחד מן התורה איבדת ממני שלש מאות כור מעשר בכל שנה, אמר ליה ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים (ירושלמי, סוטה ג, ד [יט, א]).

הסגנון אפוא נחרץ, אפילו בוטה:¹⁸ "אין חכמתה של אשה אלא בפילכה"; "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים!"

העולה מכלל הדברים, אשר – כאמור – נפסקים להלכה, הוא קיומו של איסור חמור על לימוד תורה שבעל פה לנשים.¹⁹ מעתה, העובדות המתוארות לעיל, המבהירות שבימינו, בתוככי חברה המחויבת להלכה מתפשטת והולכת יותר ויותר תופעת לימוד הגמרא לנשים, אומרות דרשני!²⁰

'מעשה רבי' [נית]

במקביל, לצד המקורות הנ"ל – האוסרים, אין להתעלם מן העובדה שכבר בתקופות קדומות אנו שומעים על נשים שהיו ידעניות וחכמות בתורה, כאלה שגם

טרחו לבאר את הכרעתו כר' אליעזר; וראו לחם יהודה לר"י עייאש על הרמב"ם, שם; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט, סי' ג.

17 וראו בבלי, יומא סו ע"ב.

18 על הסיבה לבוטות, ראו א' סטריקובסקי, "ושננתם... לבנותיך", הפנינה – ספר זיכרון לפנינה רפל, עמ' 233, הקושר את הסגנון להתרסת המטרונה; אך ראו ש' גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, א, עמ' 106 הערה 84, שסגנון כזה מצדו של ר' אליעזר אינו כה חריג, גם בהקשרים אחרים; וראו א' וינרוט, פמיניזם ויהדות, עמ' 56, ושם בהערה 55 בשם האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין.

19 על רקע דברים פשוטים וברורים אלה, תמוהים למדיי דבריו של הר"י אסאד, הכותב בשו"ת יהודה יעלה, ח"א יורה דעה, סי' מח, כי "נשים אימעטו ממצות ת"ת ולמדתם את בניכם ולא בנותיכם שהיא פטור ללמדה, אבל איסור נמי לא מצינו בה ללמדה", בעוד שמצאנו גם מצאנו איסור; ועיינו בשו"ת ציץ אליעזר ח"ט, סי' ג אות ב שדחק ביישובו, ובכל אופן חייבים לצמצם ולתחום את אמירתו, אם לנשים מסוימות ואם לתכנים מסוימים, כדלהלן.

20 סיכומי דברים: ראו א"ג אלינסון, בין האשה ליוצרה, פי"ג, עמ' 143–165; ש' גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, א, עמ' 105–120; מ' הלינגר, תלמוד תורה של נשים לאור המקורות, עמ' 15–16; א' וינרוט, פמיניזם ויהדות, פרקים ד–ה, עמ' 58–88; א' אבינר, לב בנים, ירושלים תשס"ו, עמ' 109–115.

הביעו דעתן ההלכתית ברמה, ולא פעם דווקא דעתן היא היא שהתקבלה, וכמותה הוכרעה הפסיקה.

לדידם של חז"ל, שורשה של הנהגה זו כבר בתקופת המקרא. בגמ' אמרו על בנות צלפחד:

חכמניות הן, דרשניות הן, צדקניות הן. חכמניות הן – שלפי שעה דברו, דא"ר שמואל בר רב יצחק: מלמד שהיה משה רבינו יושב ודורש בפרשת יבמין, שנאמר (דברים כה, ה): כי ישבו אחים יחדו, אמרו לו: אם כבן אנו חשובין – תנה לנו נחלה כבן, אם לאו – תתיבם אמנו! מיד (במדבר כו, ה): ויקרב משה את משפטן לפני ד' [...] (בבלי, בבא בתרא קיט ע"ב).

ידעו אפוא בנות צלפחד לא רק לעמוד על שלהן, אלא גם לנמק את הדברים בשפה הלכתית. ואף שהמדובר הוא בנושאים מורכבים וכלל לא פשוטים – הלכות ייבום וירושה, הייתה להן, לבנות צלפחד, נגישות לשיח ושיג תורני בעניין, ולבסוף אף הוכרה צדקתן.

כך ביחס לתקופת המקרא, כך בתקופת הנביאים – דבורה²¹ וחולדה²² ובתקופת המלכים,²³ וכך גם ביחס לתקופת התנאים. בתוספתא כלים, אחר שדנו בשאלה "תנור מאימתי מקבל טומאה" ונאמרו בעניין כמה וכמה דעות, שבו ושאלו "מאימתי טהרתו", ועל כך:

אמר ר' חלפתא איש כפר חנניא, אני שאלתי את שמעון בן חנניא ששאל את בנו של ר' חנניא בן תרדיון ואמר משיסיענו ממקומו, ובתו אומרת משיפשט את חלוקן. כשנאמרו דברים לפני ר' יהודה בן בבא אמר, יפה אמרה בתו מבנו (תוספתא, כלים, בבא קמא ד, יז).

21 שופטים ד, ד; וראו תוס' נדה נ ע"א ד"ה כל הכשר; תוס' גיטין פח ע"ב ד"ה ולא לפני; תוס' בבא קמא טו ע"ב ד"ה אשר תשים; תוס' שבועות כט ע"ב ד"ה שבועת ורשב"א ור"ן שם ל ע"א; תוס' יבמות מה ע"ב ד"ה מי לא; וראו משפטי עזיאל, ח"ג, חושן משפט, סי' ה.

22 מלכים ב כב, יד: "והיא יושבת בירושלם במשנה" – תרגום יונתן: "בבית אולפנא"; רש"י: "היתה מלמדה התורה שבע"פ לזקנים שבדור [...] דרשה ברבים וגלתה העונשים והגליות הנכפלים לעוברים על סודו, ורמזי התורה".

23 סנהדרין צד ע"ב: המלך חזקיהו הנועץ חרב בבית המדרש ואומר "כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו, בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטיפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת איש ואישה שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה". דווקא משום ששם היה מדובר בשעת חירום, ניתן ללמוד על ערכה של ידיעת תורה על ידי כול, כולל תינוקות ונשים.

אמור מעתה, הועדפה דעתה של ברוריה – היא בתו של ר' חנניא בן תרדיון – על דעת אחיה. משמע, לא רק ידעה אלא גם שכנעה בצדקת עמדתה. ושוב, בתוספתא: "וברוריא אומרת שומטה מן הפסח זה ותולה בחברו בשבת. כשנאמרו דברים לפני ר' יהודה אמר יפה אמרה ברוריא" (בבא מציעא א, ו). אף כאן, ברוריה היא שהורתה וכמותה הכריעו. ושוב בבבלי ערובין (נג ע"ב – נד ע"א), סיפרו על ברוריה שאינה רק לומדת אלא גם מלמדת – מקרא, הנהגה והלכה, ואפילו בועטת ונוזפת בתלמיד. יתרה מזו, אמרו עליה (בבלי, פסחים סב ע"ב) ששלוש מאות רבנים לימדוה שלוש מאות הלכות ביום, והרי זה מתמיה שכן כאן לא רק ידיעותיה באות לידי ביטוי אלא גם הסכמתם של שלוש מאות [?!] רבנים להליך הוראתה!

ומן התנאים לאמוראים. בגמ' סופר על ילתא, אשתו של רב נחמן, שירדה לעומק דעתה של תורה, ומתוך חשיפת מבנה הלכתי גיבשה טענה עקרונית, שהוכרה ככונה. וכך אמרה:

מכדי, כל דאסר לן רחמנא שרא לן כוותיה [הלוא כל שאסר לנו הכתוב, התיר לנו את מקבילו – לדוגמא], אסר לן דמא – שרא לן כבדא [אסר לנו את אכילת הדם, והתיר לנו את אכילת הכבד הגם ש"כולו דס"י], [אסר דם] נדה [אך התיר] דם טוהר, [אסר] חלב בהמה [אך התיר] חלב חיה, [אסר בשר] חזיר [אך התיר] מוחא דשיבוטא [מוח של דג השיבוטא, שטעמו דומה], [אסר בשר עוף הנקרא] גירותא [והתיר] לישנא דכוורא [שטעמו דומה], [אסר] אשת איש [והתיר] גרושה בחיי בעלה, [אסר] אשת אח [והתיר] יבמה, [אסר] כותית [והתיר] יפת תאר (בבלי, חולין קט ע"ב).

ובכן אם מבנה זה נכון: "בעינן למיכל בשרא בחלבא [רוצה אני לאכול את המקבילה המותרת של בשר בחלב]! אמר להו רב נחמן לטבחי: זויקו לה כחלי [תנו לה כחל בשפוד, שטעמו דומה]" (שם).

כאן כבר אין מדובר בהעברת שמועה מדור לדור, אלא בחדשנות יצירתית – הבנה עמוקה של החשיבה ההלכתית, עד הסקת מסקנה נכונה.²⁴ גם בתקופת הראשונים, מסופר לדוגמה על רבי שמואל בן עלי,²⁵ אשר: "אין לו בנים אלא בת אחת, והיא בקיאה בקרייה [= תנ"ך] ובתלמוד והיא מלמדת הקרייה לבחורים" (ספר סיבוב רבי פתחיה [= מסעות רבי פתחיה מרגנשבורג], עמ' 9).

24 ראו גם בבלי, שבת קלג ע"ב: דבר חכמה שמסר אביי בשם אומנתו, אם כי שם לא מדובר בדברי תורה.

ולבל תיפרץ חומת הצניעות: "היא סגורה בבניין דרך חלון אחד, והתלמידים בחוץ למטה ואינם רואים אותה" (שם).

כך היא, וכך הרבנית אסנת מזרחי [לבית ברזאני] – ראש הישיבה בכורדיסטאן,²⁶ כמלמדות, וכך, כלומדת, מעיד ר' יוסף בר' משה על כלתו של ר' ישראל איסרליין: "וזכורני שכלתו רעדיל ז"ל לומדה לפני זקן אחד ששמו ר' יודיל סופר ז"ל בבית הגאון זצ"ל" (לקט יושר, יורה דעה דף לו).²⁷

וכך גם בתקופת האחרונים, מסופר על מרת בילא – אשתו של רבי יהושע פלק,²⁸ אשר לבד מצדקותה ומזריזותה בקיום מצוות ומעשי חסד, הייתה גם ידענית, למדנית ואפילו מחדשת הלכות! בפתח אחד מחיבוריו של רבי יהושע – דרישה ופרישה, בנה מתעד משהו מהנהגותיה:

אחר התפילה, לא שמה נפשה לשום דבר לבטלה רק מחיל אל חיל עוסקת בתורה, פרשה של ימי השבוע עם פירוש רש"י ושאר מפרשים. כידוע לכל תלמיד אבי מורי ז"ל מאוכלי שולחנו, שתמיד היו פוטרין השולחן בדברי תורה, היתה אוזרת כגבר חלציה במשא ומתן הדבר תורה. ולפעמים אשר המציאה מדעתה איזה פשט מתוק מדבש נופת תטופנה שפתותיה, ובפרט בדיני נשים ובהלכות נידה היתה בקיאה כמעט כאחד מבעלי ההוראה. הביטו נא וראו את מה שהרגישה בטעות הנשים בהדלקתן את הנרות ביום טוב, וטעותן בשתים: האחת, מה שנוהגות להדליק נרות של יום טוב כמו של שבת [...] והטעות השניה מה שנוהגות הנשים להדליק [...].²⁹

25 ראש ישיבה בבגדד במחצית השנייה של המאה הי"ב.

26 ראו א' מלמד וחי' לויין מלמד, "הרבנית אסנת – ראש הישיבה בכורדיסטאן", פעמים 82, עמ' 163–178; מי' בניהו, "רבי שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסטאן", ספונות ט, עמ' כז; וראו א' ברואר, יהודי כורדיסטאן, ירושלים תש"ח, עמ' 149.

27 הדברים הובאו בשו"ת ציץ אליעזר ח"ט, סי' ג. וראו ז' פלק, "מעמד האשה בקהילות אשכנז וצרפת בימי הביניים", סיני מח, עמ' שסא–שסז; ש' גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, א, עמ' 138–139.

28 בעל הדרישה ופרישה על הטור והסמ"ע [= ספר מאירת עיניים] על השולחן ערוך, תלמיד מהרש"ל ורמ"א.

29 אכן, אולי לא יהא זה מיותר לציין את תגובתו של המגן אברהם, סימן רסג סק"ב: "אין חכמה לאשה, דלא חלקו חכמים", ובכך לא רק שהוא חלוק עליה, הוא גם מחזירה בסגנונו של רבי אלעזר, הנ"ל בירושלמי, שאמר כי "אין חכמתה של אשה אלא בפילכה". לעומת זאת, דגול מרבבה, שם, הכריע כי "הדין עם אמו של הגהות דרישה... וכן נראה לי להורות כאשת הגאון דרישה, והיא אשה נשאה לבה בחכמה"; ולכך היטו גם פוסקים נוספים: ר' עקיבא איגר, חתם סופר, שערי תשובה, באר היטב וכן ערוך השולחן, שם, וכן חיי אדם כלל ה אות יא, בן איש חי לפרשת נח (ב) אות י ועוד.

ואין אלה אלא דוגמאות ספורות, שמהן אין לגרוע אך עליהן יש להוסיף³⁰ לא מעט,³¹ ורק אחת אזכיר, לפי שאינה מפורסמת דיה: הגבירה פרחא ששון (בומבי 1856 – לונדון 1936),³² אשר לא רק שהייתה ידענית ולמדנית, אלא גם התכתבה בהלכה עם גדולי ישראל ואף הוזמנה לבחון את תלמידי "הישוב הישן" בירושלים!³³

נכון הוא שמחד ברור לחלוטין כי דמויות אלה אינן אלא היוצאות מן הכלל, המלמדות – היפוכו של דבר – על הכלל, היינו על רוב ככל הנשים אשר לא שנו את פרקן ולא הגיעו ולו גם הרחק מרמה גבוהה זו.

ואולם מאידך, על נשים אלה, וגם אם בודדות הן, ראוי לשאול: הכיצד למדו תורה, ולא רק זו שבכתב אלא גם זו שבעל-פה, בעוד שהדבר נאסר עליהן? פתרון אחד, חלקי ביותר, יכול היה להיסמך על אותן אמירות מפורשות שגרסו היתר, ואף חיוב, הוראת "תורת נשים" לנשים. לכול היה ברור, מקדמת דנא, שיהודייה שומרת תורה ומצוות נצרכת להוראה – מה מותר ומה אסור, כיצד עושין וכיצד אין עושין, מתי, היכן, מי וכו'. השאלה הייתה: כיצד, וכאן ייתכנו שני אפשרויות – האחת, על ידי חיקוי טבעי של המתרחש בבית, ומה שעושה האם עושה הבת; השנייה, על ידי למידה מאב ומרב ומן הכתובים.

בנושא זה אנו מוצאים שתי אסכולות: מהרי"ל (ר' יעקב מולין), לדוגמא, מייצג נאמנה את הגישה הראשונה, ולפיכך הדגיש: "אע"פ שצריכות לקיים כל לא תעשה, ועשה נמי שלא הזמן גרמא" (שו"ת, סי' קצט). ואף על פי כן: "אין ללמדה, דהוי כמלמדה תפלות" (שם).

30 ראו הרב א"א דסלר, מכתב מאליהו, א, עמ' 25: "זכורני מימי ילדותי כשהייתי כבן תשע, אשר התנהגו אבא מרי ודודי ר' גדליהו הצדיקים זכרם לברכה שהיו קמים בלילי שבתות כחצות לילה ועסקו בתורה יחד עד התפילה כמו תשע שעות, וגם אני קמתי לאיזה שעות ולמד רבי עמדי, וגם אמא הצדקת ע"ה קמה ולמדה מדרש ורמב"ן ומלבי"ם בפרשת השבוע, וכאשר קמה היה אצלי כיום טוב, כי כבדה אותנו בקפה חם ולביבות מאפה תנור שהיו נפלאים מאוד בטעמם [...]".

31 אסופות: ראו חיד"א, שם הגדולים, מערכת ר, ערך רבנית; שו"ת בית דוד (לייטער) סי' צט; ש' אשכנזי, האשה באספקלרית היהדות, עמ' קיז-קכא; ש' גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, א, עמ' 138-139, נספח ג; א' גרוסמן, חסידות ומורדות, עמ' 266-303; י' לוי, "תשובת הרב יצחק נסים בדבר נשים ותלמוד תורה", אקדמות יג, עמ' 37-39 ועוד.

32 ראו מ' הרשקוביץ, פרנס לדורו, עמ' 412 הערה 5 [והערתי בהצופה, ו' באלול תשנ"ח].

33 מפיו של הרב ש"ז אוירבך זצ"ל, אשר אף זכר את החידה ששאלה אותם, בפרק "אלו מציאות". וראו י' לוי כ"ץ, "נשים למדניות בירושלים", מבוע כד, עמ' 103-104, 119-120; י' לוי, "תשובת הרב יצחק נסים בדבר נשים ותלמוד תורה", שם, עמ' 39.

אם תתהא אפוא, כיצד תדענה הבנות לקיים את המצוות, אם לא ילמדו אותן? שוברך בצדך: "אפשר שילמדו על פי הקבלה, השרשים והכללות, וכשיסתפקו ישאלו למורה, כאשר אנו רואים בדורנו שבקיאאות הרבה בדיני מליחה וניקור והלכות נידה, והכל על פי הקבלה" (שם).³⁴

יתרה מזו, ר' אריה לייב ממיץ, בספרו טורי אבן, מבדיל בין נכרי – שלו, לכל הפחות מותר להשיב בדברי תורה – ובין נשים: "בענין לימוד תורה לנשים ראינו דאין חילוק ואפילו להשיב על שאלתן בדברי תורה אסור, דהרי רבי אליעזר לא רצה להשיב למטרונה ההיא על השאלה אשר הציעה לפניו בדברי תורה" (חגיגה יג ע"א).

וכך הסיק גם מהר"ץ חיות: "דווקא בעובדי כוכבים התיירו להשיב על שאלותיהם, משום דחיישינן לאיבה, אבל באשה, דהחשש הוא מפני קלות דעתן, אסור בכל ענין" (סוטה כא ע"ב).

סוף דבר – לדידה של אסכולה זו, גם את "תורת נשים" לא ילמדו באופן מסודר, מפי סופרים וספרים, אלא יפנימו טבעית, מהנהגות הבית היהודי שלגד עיניהן.

לעומת זאת, ר"י החסיד, לדוגמא, מייצג נאמנה את הגישה השנייה, ולפיכך כתב: "חייב אדם ללמד את בנותיו המצוות כגון פסקי הלכות" (ספר חסידים סי' תתלה).³⁵

ואם תתהא, הלא אמרו "שהמלמד לאשה תורה כאילו מלמדה תפלות", ובכך התשובה טמונה בהבהרה שהאיסור מוסב רק על "עומק תלמוד וטעמי המצוות וסודי התורה אותן אין מלמדין לאשה ולקטן" (שם).

אך "הלכות מצוות ילמד לה" (שם).

טעמו של ההיתר מנומק על ידו בבהירות: "שאם לא תדע הלכות שבת איך תשמור שבת, וכן כל המצוות" (שם).³⁶

34 עם זאת, כפי שיתברר להלן, הוא עצמו פותח כר נרחב, מזווית אחרת, להיתר הוראה.
35 מהדורת וויסטינעצקי-פריימן (וראו גם סי' תתתשב שם: "מצוה ללמד לה ענין המצוות וענין איסור והיתר [...] שידעו מה לעשות"); מהדורת ר"ר מרגליות, סי' שיג.

36 ר"י החסיד אף מוסיף וטורח לחזק את עמדתו בראיות: "הרי בימי חזקיהו מלך יהודה אנשים ונשים גדולים וקטנים ידעו אפילו טהרות וקדשים. זהו הקהל את העם וזהו אתם נצבים יום לפני ד'. והשונמית הולכת ושומעת הדרשה מפי אלישע [...] מכלל דבחדש ושבת הולכת"; "שאם לא ידעו דברי תורה, איך יורו לנשים"; וראה חיד"א, שו"ת יוסף אומץ, סי' סז הנ"ל, דיון בדבריו; וראו ר"א מסוכאצ'וב, שו"ת אבני נור, יורה דעה, סי' שנב.

במהלך הדורות נעו דעות הפוסקים לכאן ולכאן, אם כי רובם נטו לגישה השנייה והתירו בשופי כל הוראת "תורת נשים" לנשים. כך ר"י מקורביל (הקדמה לסמ"ק),³⁷ כך הרמ"א (יורה דעה רמו, ו) וכן הגר"א, ערוך השולחן, בית הלוי ועוד (יורה דעה, שם).³⁸

דא עקא; דומה, כאמור, שזהו ביאור חלקי ביותר, שכן העובדות הנ"ל חרגו מ"תורת נשים" ואותן שהיו ידעניות, ידעניות היו בכול. פתרון שני מצביע אם כן על גבולות האיסור, על תיחומו מלכתחילה באופן שאפשר את הלמידה במקרים מסוימים ומוגבלים. כך, למשל: הבחנה בין הוראה על ידי הזולת ובין למידה עצמאית; הבחנה בין הוראה כפוייה ובין למידה בבחירה; הבחנה בין מקרה פרטני וייחודי לבין מסגרות כוללות. כך אותו מהרי"ל, אשר, כאמור לעיל, ככלל אסר, הרי הוא עצמו סובר: "דווקא המלמד לבתו [אסור], אבל היא שלמדה בעצמה יש לה שכר כאינה מצווה ועושה שהיא מכוונת לטוב" (שו"ת מהרי"ל החדשות סי' מה).³⁹ ביטוי מקיף לגישה זו ניתן על ידי ר' שמואל ב"ר אלחנן יעקב ארקוולטי, בשו"ת מעין גנים:⁴⁰

ומאמר חכמינו – כל המלמד את בתו כאילו מלמדה תפלות – אולי נאמר כשהאב מלמדה בקטנותה, שגם במעלליה תתנכר אם זך ואם ישר פועלה, דודאי כי האי גוונא איכא למיחש שרוב הנשים דעתן קלות מבלות זמן בדברי הבאי, וכרובן כן חטאו מקוצר רוח. אמנם הנשים אשר נדב לבן אותנה לקרבה אל המלאכה, מלאכת ה', מצד בחירתן בטוב, במה שהוא טוב, הן הנה תעלינה בהר ה', תשכונה במקום קדשו, כי נשי מופת הנה, ועל חכמי דורן לאדרן להדרן לסדרן לחזק ידיהן לאמץ זרעותיהן (איגרת י, מד ע"ב – מה ע"א).

בעל הפרישה (יורה דעה רמו סקט"ו) הכריע גם הוא באופן דומה, ואף הוסיף שהדבר מדויק מלשון רמב"ם הנ"ל: "רוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד" – "רוב" אך לא כול, ואישה זו "אם למדה לעצמה, אנו רואים שיצאה מהרוב" ואין

37 לעתים הדברים מיוחסים לסמ"ג, בשגגה ככל הנראה – ראו בספר האגור סי' ב והערת החיד"א, שו"ת יוסף אומץ, סי' סז.

38 ראו רי"י נויבירט, חינוך הבנים למצוות, עמ' י-יא, יז-יח.

39 ניסיון לגישור על הסתירה, הלכאורית, ראו שו"ת יוסף אומץ סי' סז וראו גם הערת המהדיר, בסימן קצט הנ"ל.

40 חשיפה משמעותית לדברים, נעשתה בתורה תמימה, דברים יא, אות מח.

איסור בדבר.⁴¹ וכך סיכם את הדברים הראייה קוק: "איסור תורה לנשים אינו כי אם ללמדה, אבל אם מעצמה לומדת על ידי שמיעה לא מצאנו איסור" (אגרות הראייה ח"ב, איגרת תסז).⁴²

והחיד"א כתב: "ברוריה, שהכירו בה שהיתה כוונתה ללמוד בכל ליבה וגודל שכלה, לכך לימדוה" (שו"ת טוב עין סי' ד).⁴³

פועל יוצא עכשווי מן האמור עשוי להיתרגם מעשית, עכשווית, לשלוש דרכים: גישה אחת תאמץ את שיטת האוסרים, שיטת הגורסים למידה על ידי חיקוי האם, ואסכולה זו תמנע אפוא את תלמידותיה לא רק מלמידת תורה שבעל פה אלא גם מלמידת תורה שבכתב, ותסתפק בסיפורי תורה ואגדות חז"ל מעובדים. מתכונת זו אכן נוהגת במוסדות המשויכים לזרמי סאטמר ולחלק ממוסדות העדה החרדית.⁴⁴ גישה שנייה תתיר למידת "תורת נשים" לפי מידת הצורך והנחיצות, ובהתאם לכך כן ילמדו מעט תורה שבעל פה – כשרות, שבת וכיו"ב, אך רק את ה"שורה התחתונה" של ההלכה הפסוקה, ורק במשורה. אסכולה כזו רווחת למדי, גם במגזר החרדי וגם בחלק לא מבוטל מן המגזר החרדי-לאומי. גישה שלישית – החופפת לעתים לשנייה – תתיר למידה רחבה ומקיפה יותר לבת פלונית ולאישה אלמונית, על בסיס פרטני. מובן מאליו שכאן לא שייך לדבר על "אסכולה", שכן זהו עניין אישי, זעיר פה זעיר שם.

ומכל מקום: מכנה משותף לשלוש הגישות, שהן גורסות כי ממשיכים ומפטירים כאשתקד, ומה שהיה נכון לראשונים, נכון גם לאחרונים.

41 ראו גם שו"ת טוב עין ויוסף אומץ – לחיד"א – הנ"ל: ניסיון לחלוקה בין תקופות, הנדחה על ידו; הבחנה בין תכנים ונשים. ועיינו בשו"ת ציץ אליעזר, הנ"ל, משם ספר משרת משה על הרמב"ם המשיג על החיד"א ודווקא מקבל את חלוקת התקופות; וראו שם בהפניות הרבות ודיונו הנרחב.

42 וראו גם מצות ראייה, יורה דעה, סי' א סע' א; כן ראו שו"ת ציץ אליעזר ח"ט, סי' ג; ר' יוסף משאש, נחלת אבות, ו, עמ' יג [וראו דיון מפורט בדבריו: צ' זוהר, פעמים 82, עמ' 150–161]; רח"ד הלוי, עשה לך רב, ח"ב, סי' נב, עמ' קצב.

43 עם זאת, היו שסברו כי האיסור מבוסס דווקא על 'מעשה דברוריה' שהובא ברש"י, עבודה זרה יח ע"א ד"ה ואיכא דאמרי, ראה מהרי"ל הנ"ל.

44 ביסוס הלכתי לגישה זו, ראו ר"י טייטלבוים – אדמו"ר סאטמר, ויואל משה, ג, סי' ל ומאמר לשון הקודש, לג, אם כי לא שלל לימוד תורה שבכתב; ר"ש הלוי וזנר, שו"ת שבת הלוי, ח"ו, יו"ד, סי' קנ, המציין בסופו של דבר, כי "קשה להעמיד דת על תילה בעניין זה" [וראו שם, ח"א, סימן ו]; ר"ב זילבר, שו"ת אז נדברו, ח"יד, סי' ג.

בעידן של תמורות

פרשנויות אלה, עם המחלוקת שהן חושפות, עדיין לא חרגו ממסגרת מצומצמת, הן כמותית – מספר הנשים העוסקות בלימוד תורה, הן איכותית – היקף ועומק התוכן הנלמד. ההתבוננות סביבנו, על שהתרחש ומתרחש במאה האחרונה, בתוככי ציבור המחויב להלכה והנשמע לרבניו שאינם מוחים בו, מחייבת הנמקה גורפת יותר, כזו המשייכת הרבה יותר נשים והרבה יותר תוכן למסגרת לימוד התורה, ובהיתר. לכך חייבת להגיע הנמקה השונה מהותית מכל שנאמר עד כאן.

ואכן בעניין זה אנו מוצאים שני שלבים, המובחנים באופן מובהק זה מזה. כאשר ייסדה גבי שרה שנירר (1880–1939) את מוסדות "בית יעקב", היא נזקקה ל"גב" תורני תומך, ו"גב" זה הוענק לה, בשעתה בעיקר על ידי שניים: הרב ישראל מאיר הכהן מראדין – ה"חפץ חיים" והרב אברהם מרדכי אלטר – האדמו"ר בעל ה"אמרי אמת" מגור. השניים נקטו בפעולות תמיכה מעשיות והצהרתיות כאחד, ולעתים גם פירשו את ההצדקה ההלכתית העומדת ברקע. כך ה"חפץ חיים", אשר במהלך פרשנותו לסוגיית סוטה, הנ"ל, כתב:

נראה דכל זה דוקא בזמנים שלפנינו, שקבלת האבות היתה חזקה מאוד אצל כל אחד ואחד להתנהג בדרך שדרכו בו אבותיו... בזה היינו יכולים לומר שלא תלמד הבת תורה ותסמוך בהנהגתה על אבותיה הישרים. כעת בעוונותינו הרבים, קבלת האבות נתרופפה מאוד מאוד וגם מצוי שאינה במקום אבות כלל, בפרט אותן שמרגילין עצמן ללמוד כתב ולשון העמים, בודאי מצוה רבה ללמד אותן⁴⁵ חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חז"ל, כגון מסכת אבות וספר מנורת המאור, כדי שתאומת אצלן עניין אמונתנו הקדושה. אם לא כן, עלול שיסורו לגמרי מדרך ד' ויעברו על כל יסודי הדת ח"ו (ליקוטי הלכות למסכת סוטה, כא).

45 דברים דומים כתב גם רמ"מ לנדא, מקיץ נרדמים עמ' 54–55. דבריו מובאים אצל ר"מ הרשקוביץ, "חינוך הבנות", אור המזרח יז, ג, עמ' 130–131: "הנני אומר כי הזמן דורש מאתנו במפגיע ללמוד את הבנות ידיעת התורה... והרי אנו רואים לעינינו רפיון המצוות אצל הבנות, ביותר אצל בנות החרדים, לפי שאין להן מושג כלל מהיהדות. ואשר אומר הטוען מדברי חז"ל כל המלמד את בתו [...] אני אומר שזה היה רק בימים מקדם, שלא היתה חכמה לאשה אלא בפלך, ונצרו דלתות ביתן ומהחיים החיצוניים לא ידעו מאומה [...] ושפיר אמרתי בזמננו זה שהוא עיקר גדול לקיום הדת בכללו, מצוה ללמדן תורה דהוה הכל ממש מצות הצריכות להן".

לשון אחר: "עת לעשות לד' הפרו תורתך" (תהלים קיט, קכו – משנה, ברכות ט, ה). לדידו, לכתחילה, במצב מתוקן, טוב היה שלא ללמדן ספרים אלה, ברם השעה אינה שעת לכתחילה אלא שעת דיעבד. הוא אינו מוכן לטמון ראשו בחול כבת יענה, ובכתפיו הרחבות הוא מצדיק את החריגה. יחד עם זאת, אין להתעלם מקוטנה היחסי של ההרחבה. אין מדובר בגמרא, גם לא משנה [להוציא מסכת אבות] והלכה, אלא רק תנ"ך, מוסר ואמונה.⁴⁶

נימה דומה עולה גם מדברים שכתב הרב ש"ר הירש: "גם בנות ישראל חייבות לא פחות בלימוד תורה שבכתב ובלימוד הדינים שעליהן לקיים אותם בחייהן כבת, נערה, אם ועקרת בית" (חורב פרק עה).⁴⁷

רק להשכלה תורנית גבוהה ולידיעה מדעית של חוקי התורה אין להוביל את הנשים [...] אמנם אותה הבנה של ספרותנו היהודית ואותה מידה של ידיעה המביאות לידי נאמנות אמיתית לתורה וליראת ד' [...] ידיעות אלה שייכות להשכלת הרוח והלב של בנותינו כמו בנינו (סידור הרש"ר הירש – ביאור לקריאת שמע).⁴⁸

מבחינת התוכן, הדברים קרובים, אך מבחינת צורת הצגת הסיבה, הסגנון שונה. בעוד שהחפץ חיים מציין בלא כחל ושרק שנערך כאן שינוי והוא "דיעבד", הרב הירש נמנע מצינון של "מהפך", והדבר מוצג כ"לכתחילה". לעומת זאת, גם אם הצהרתית הדבר אינו מובע, למעשה תכנית הלימודים שהציב הרב הירש, מרחיקת לכת הרבה יותר מזו שנכללה על ידי החפץ חיים. א"ג אלינסון, שעמד על

46 בהוראת אמונה לנשים אין רבותא, שכן כבר הרמב"ם כתב (הלכות יסודי התורה ד, ג): "וענייני ארבעה פרקים אלו שבחמש מצות האלו הם שחכמים הראשונים קוראין אותו פרדס כמו שאמרו ארבעה נכנסו לפרדס, ואע"פ שגדולי ישראל היו וחכמים גדולים היו לא כולם היה בהן כח לידע ולהשיג כל הדברים על בורין, ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא מי שנתמלא כריסו לחם ובשר, ולחם ובשר הוא לידע האסור והמותר וכיוצא בהם משאר המצות, ואע"פ שדברים אלו דבר קטן קראו אותן חכמים שהרי אמרו חכמים דבר גדול מעשה מרכבה ודבר קטן הוויות דאביי ורבא, אע"כ ראויין הן להקדימן, שהן מיישבין דעתו של אדם תחלה, ועוד שהם הטובה הגדולה שהשפיע הקב"ה ליישוב העולם הזה כדי לנחול חיי העולם הבא, ואפשר שידעם הכל קטן וגדול איש ואשה בעל לב רחב ובעל לב קצר". דוק בלשונו: לא זו בלבד שאישה נמנית בין אותם שראויים ללימוד, אלא שמדובר בלימוד התחום היותר סבוך!

47 מתורגם על ידי אלינסון, שם, עמ' 168.

48 מתורגם על ידי אלינסון, שם; וראו במהדורת סידורו המתורגם, לקריאת שמע, על "ולמדתם אותם את בניכם": "נשים אינן חייבות להיות בקיאות במדרשי הלכה, כי בזה יעסקו בעיקר האנשים. אולם הבנת המקרא ואותה ידיעה הדרושה לשמירת מצוות קפדנית ולקיומן השלם, היא שייכת לעיצוב הרוח והלב של בנותינו בדיוק כמו של הבנים".

ה"סתירה", ביארה נכוחה על רקע מקום וזמן.⁴⁹ רש"ר הירש, הנאבק בניאולוגיה, אינו מוכן להשתמש במונחים העלולים לסייע למתנגדיו הרוצים רפורמה, ולכן הוא אינו מדבר על שינוי ועל מהפך. מעשית – כן, מונחית – לא. החפץ חיים לעומת זאת, פטור מחשש זה, ואומר את הנראה לו בלא כחל ושרק.

לימים, החל מעליית החרדים לארץ ישראל טרום השואה ואחריה, נקבע קו זה, ומעט יותר ממנו, כמדיניות מעשית של מוסדות בית יעקב בארץ. כאשר נשאל הרב זלמן סורוצקין – ה"גב" הארץ ישראלי של "בית יעקב" על תכנית לימודים לבנות, הוא מבהיר:

לא כימים הראשונים הימים האחרונים. בימים הראשונים התנהגו בתי ישראל ע"פ השולחן ערוך ואפשר היה ללמוד את כל התורה מן הניסיון, וממילא לא היה צורך ללמוד את בנות ישראל תורה מן הספר, אבל עתה בעוונותינו הרבים יש בתים אשר אין זכר בהם להרבה מצוות ולחוקי התורה, ובת ישראל שבאה מהבתים האלה ללמוד בבית ספר דתי הרי היא כמעט כנכרית שבאה להתגייר, שמן ההכרח ללמדה תורה כדי שתדע את הדרך אשר תלך בה ואת המעשה אשר תעשה [...] בשעה שהחפשיים עושים מעשי אחז, עלינו [...] לחזק את ישראל לאביהם שבשמים על ידי לימוד התורה בין לאנשים בין לנשים, בין לתינוק בין לתינוקת. לא רק שמותר ללמוד תורה ויראת שמים לבנות בדורנו זה, אלא חיוב גמור יש בזה, ומצוה רבה לייסד בתי ספר לבנות. בלימוד תורה שבעל פה צריך להתיישב, ועל תורה שבכתב אין שום פקפוק, ובפרט בדור תהפוכות זה. רק בתורה שבעל פה בעיון ובפלפול אמרו "כל המלמד את בתו תורה" [...] אפילו תורה שבעל פה מותרת אשה ללמוד המסקנא האחרונה בלא קושיות ופירוקים (שו"ת מאזניים למשפט ח"א, סי' מב).⁵⁰

למהפך ההיסטורי שעליו הצביע כבר החפץ חיים הוא מוסיף את השפעת "החופשיים" בארץ, ובהתאם לכך הוא אינו מסתפק רק בתנ"ך, מוסר והגות, אלא מצרף גם מידת-מה של תורה שבעל פה. כך בארץ, ובתפוצות נצמד הרב מ' פיינשטיין במדויק למתווה החפץ חיים, והורה להנהלת בית יעקב למנוע לימוד משניות: "רק פרקי אבות משום שהוא ענייני מוסר והנהגות טובות יש ללמדם

49 אלינסון, שם, עמ' 169 הערה 77.

50 ראו גם הדעה והדבור, א, וארשא תרצ"ז, דרוש יז, עמ' שו-שז; ודברים דומים מפיו של הרב א"י ניימרק, בספרו אשל אברהם – פירות הנושרין למסכת סוטה דף כ; וראו ר"מ אפשטיין, ערוך השולחן, יורה דעה, סי' רמו סעי' יט.

בהסבר לעוררן לאהבת תורה ולמדות טובות, אבל לא שאר המסכתות" (אגרות משה יו"ד, ח"ג סי' פז).

השכלתן הגדלה והולכת של נשים ומעורבותן הפעילה בכל תחומי החיים הביאו לא מעט מן הפוסקים המאוחרים להרחיב עוד יותר את מסגרת היתר הלמידה. הרב בנציון פירר טען: "אם בדורות חכמי התלמוד היה למוד התורה על ידי נשים שכרו יוצא בהפסדו, הרי ברור שבדורותינו האחרונים למוד תורה על ידי נשים הפסדו יוצא בשכרו" (נועם ג, עמ' קלא).

זאת משתי סיבות: ראשית, כיום האישה בכל מקרה תלמד – השאלה רק מה והיכן. ודאי עדיף שילמדו תורה ולא מרעין בישין, ודאי עדיף שילמדו מן הראויים ולא מאותם שאינם הגונים. שנית, המגזר החינוכי רווי מורות, הרבה יותר ממורים, ומן הראוי להכשירן להוראה מיטבית, הן להוראת הבנות והן – לא פחות חשוב מכך – להוראת הבנים, ומכאן מסקנתו להורותן "גם תורה שבעל פה, כמו משנה, דינים ועוד".

כמותו הרב משה מלכה:

בימינו אלה הנשים לוקחות חלק גדול באורחות חיים, חודרות אל מעמקי החכמות החיצוניות וממלאות ספסלי האוניברסיטאות, מנהלות משרדים ובעלות עסקים, ויש להן יד ושם בהנהגת המדינה ובענייני הפוליטיקה [...]. בודאי יודה רבי אליעזר שאין שום איסור ללמדה גם תורה שבעל פה [...]. ולא זו בלבד אלא מוטל עלינו חיוב ללמדה ולהלעיטה כל מה שאפשר [...] (שו"ת מקוה המים ח"ג, יו"ד סי' כא).⁵¹

נסכם אפוא: גישה זו מנתחת בעיניים פקוחות את המתרחש לנגד עיניה, והיא רואה את עצמה מאולצת, בדיעבד, לחרוג מעיקר שורת הדין. היא מוצאת לכך אפשרות הלכתית, ובהתאם לכך מתירה, ולעתים אף מחייבת, את שמקדמת דנא היה אסור. יש שהסתפקו במועט – תנ"ך מוסר והגות, ויש שהפליגו למשנה ודינים, ולא רק דיני נשים. מדובר אם כן במהפך, אך במהפך מוגבל ומאולץ.

לעומת זאת, הרב יוסף קאפח וכן הרב אברהם שפירא, אימצו אמנם במידה רבה את התוצאה הני"ל, ואולם לדידם אין מדובר במהפך וזה אינו אילוץ ודיעבד, אלא כך היא פרשנותם הראשונית, מקדמת דנא, של המקורות. הרב קאפח טען⁵²

51 ראו גם עשה לך רב, ח"ב, סי' נב.

52 הרב יוסף קאפח, "חינוך הבת ללמוד תורה, למוסר ולעזרה לזולת", האשה וחינוכה, עמ' 31–34; הני"ל, פירושו לרמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פ"א אות נה, עמ' רנט.

שאיסור ההוראה לא הוסב מעולם אלא רק ל"חלק הלימודי שבתורה שבעל פה, כלומר למידת הדינים בשלוש עשרה מידות", שכן בכך היא עלולה לומר "אם לא בפיה הרי בליבה, אם כל הבסיס של הדין או העונש הוא זיהוי מילים (שלכאורה) מקריות, הרי זה בסיס לא איתן ואף רעוע", ולכך זה – ורק זה – נאסר. ומכאן מסקנתו: "אמור מעתה, אין אסור מכלל תורה שבעל פה אלא רק אותן שהן ממש "בעל פה" ובנויים לכאורה על מידות, אבל אותן שיש להן עיקרים גדולים [...] אין איסור ללמדן".

בהתאם לכך, מיותר לומר שהוא רואה חובה בהוראת "תורת נשים" לנשים; יתרה מזו – הוא אינו רואה מניעה מלימודה של מורה לתנ"ך סוגיות ש"ס הנצרכות לה להוראת תלמידותיה; זאת ועוד – נערה שחשקה נפשה בשמיעת שיעור גמרא, "אין לעכב בעדה"; "אין מניעה שהיא תלמד סוגיית גמרא; כן אין מניעה שמורה ידריכנה אם חשקה נפשה בכך".

הרב אברהם שפירא סובר⁵³ שנשים צריכות ללמוד תורה שבכתב – כולל פרשנות שבתורה שבעל פה, את תרי"ג המצוות ויסודותיהם, את הלכות "תורת נשים" בהרחבה וגם: "משניות, בעיקר מסכתות שאם תלמד אותן תדע לשמור יותר טוב על המצוות, כסדר מועד וכו'. כמו כן משניות הנוגעות לחיזוק האמונה, צריך ללמד".

משניות אלה יילמדו "בלי פלפול וסברה" מחד, ובהדגשת ההלכה מאידך. את האמירה "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים", הוא תוחם רק לדברי תורה "עמוקים" הדורשים עמל רב ועיסוק מתמיד להשגתם המלאה. לדידו, משום שמדובר בעניין יחסי – "עמוק" – לכן ייתכנו חריגות, לכאן ולכאן, לצמצום אך גם להרחבה, על פי נתונים אישיים, ובפרט אם ניכרת יכולתה ורצינותה של הבת. תפיסה זו עוגנה לימים הלכה למעשה, כאשר הבהיר הרב שפירא לאשה ש"חשה רצון אמיתי להעמיק בלימוד תורני" כי לדעתו "אין כל בעיה של הגבלה ללמוד תורה-שבעל-פה בצורה יסודית".⁵⁴

כזו הייתה גם גישת הרב יי נסים⁵⁵ אשר – בתשובה לביקורת שהוטחה בו⁵⁶ – נימק את היתר הלימוד במגוון טעמים, מהם דיעבדיים ומהם לכתחיליים: שינוי

53 הרב אברהם כהנא שפירא, "יסודי דינים הנוגעים לבנות", האשה וחינוכה, עמ' 39–45.
 54 התשובה מצויה במכתב שתחת ידי, טבת תשס"ד. וראו "שו"ת תלמידות עם מו"ר הגאון הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא זצ"ל", לעיל, סימן ו.
 55 התשובה פורסמה לראשונה על ידי יי לוי, "תשובת הרב יצחק נסים בדבר נשים ותלמוד תורה", אקדמות יג, עמ' 55–56.

הדורות והשכלת הנשים; העדפת לימוד תורה על עיון ב"ספרי מינות ואהבה"; מחויבות לידיעת הלכות הנוגעות להן; תיחום המניעה ל"עומק תלמוד וטעמי המצוות וסודי התורה" מחד, אך גם הדגשת שייכותן היסודית של נשים לתורה, והבלטת תיעוד היסטורי על נשים שלמדו תורה, לימדו תורה, "ומהן היו גדולי תורה ממש והרביצו תורה וכמה מהן כתבו פסקים וחד"ת".

גם לשיטתם של הרבנים קאפח, שפירא ונסים, בהחלט ייתכן שהיישום הכמותי של הוראת תורה שבעל פה לנשים גדל גם בכמותם של התכנים הנלמדים וגם בכמות הנשים הלומדות, ברם ביסודו של דבר זהו פועל יוצא של פרשנות ההלכה עצמה. המהפך חל בחברה, והוא רק משתקף בהלכה, אשר ביסודה נותרה על עומדה, גם אם ביישום אחר.

לא כן האסכולה השלישית, השונה מקודמותיה תיאורטית ופרקטית כאחד. אסכולה זו, המיוצגת יפה על ידי הרב אהרן ליכטנשטיין,⁵⁷ גם רואה את התופעה כ"לכתחילה" וגם אינה מסתייגת מהחלתו על לימוד שיטתי של ש"ס ופוסקים, בעיון ובהעמקה. הוא אומר את הדברים בגלוי, ובלשון שאינה משתמעת לשני פנים:

לדעתי רצוי וצריך, לא רק אפשר, לתת חינוך אינטנסיבי לבנות גם ממקורות תושבע"פ [...] לדעתי, מה שדרוש לבת כדי לקבל את ההכשרה התורנית המעשית זה הרבה מעבר למה שמלמדים היום. יש להגביר את הלימוד לבנות, כמותית ואיכותית, תוך כדי הוראת כל תחומי התורה [...] רצוי להעמיק את הלימוד [...] צריך להגביר את הלימוד של תורה שבעל פה [...] וכאשר מלמדים צריך ללמוד לעומק [...] אי אפשר ללמד על קצה המזלג [...]. אין לי שום התנגדות ללמוד בנות גמרא. מבחינה מעשית זה קצת קשה משום שאין מוטיבציה לכך בקרב הבנות, חסר רקע חברתי ובעיקר חסרה השאיפה לעסוק בכך במלוא התנופה בעתיד [...] אני גם לא משוכנע שרצוי ללחוץ על בת ללמוד גמרא בצורה כל כך אינטנסיבית [...] אבל אם לדבר על היכולת ללמוד דף גמרא ולהבין אותו ולהנות ממנו, איני רואה שום סיבה שלא לכוון לכך ללמד זאת לבנות. וצריך אפילו למסד את זה כחלק אינטגרלי של למידה

56 הביקורת הוטחה על ידי הרב עקיבה טננבוים, ראו יי לוי, שם, עמ' 53-54.
57 פורסם תחילה בקובץ האישה וחינוכה, עמ' 157 ואילך. השלמה, ראו בעבודת מ' הלינגר, עמ' 74 הערה 214, מדברי רעיית הרב ליכטנשטיין, המעידה על הנהגות אביה – רי"ד סולובייצ'יק.

בבית הספר, שעור ממשי. כך אני מלמד את בתי וכך חונכה אשתי, וזו נראית לי הדרך המומלצת לציבור הבנות בדורנו. הלימוד המעמיק תורם הרבה לחינוך הבת ליראת שמים ולחיי תורה, כדי שההלכה תהיה חלק מהווי חייה [...] (לימוד תורה לנשים, הפנינה, עמ' 205–209).

תמצית גישתו גורסת אפוא כי אין מדובר בבנות יחידות, אלא בכלל הבנות, ויש למסד את הלימוד בתכנית בית ספרית; כי לא זו בלבד שראוי להגדיל את כמות הלימוד, ראוי – בראש וראשונה – להעמיק את איכותו; וכי אין זו הנהגת דיעבד אלא הנהגת לכתחילה.⁵⁸

סיכום

ובכן, כפי שכבר נאמר לעיל, כל הגישות מוצאות להן כיום ביטוי מעשי, במגוון מוסדות. מן הקצה האחד – נשים המחזיקות בדיהן 'צאינה וראינה' ואסופות סיפורי תנ"ך וחז"ל מעובדים ומתורגמים, ומן הקצה השני – נשים האוחזות בדיהן ש"ס ופרשנו ומעיינות בהם במשא ומתן למדני. מן הקוטב האחד – נשים הניזונות מאמותיהן בהלכות ובהליכות, ומן הקוטב השני – נשים היונקות ישירות מספרות מקורות ההלכה גופה. בתווך מתייצב הרוב, האוחז מעט מזה ומעט מזה, שאינו מקצין לא כך ולא כך והמתנהל לאיטו במידה מדודה, מושכלת ומחושבת. התהליך שאותו סקרנו, מגלם שיח בין כתובים ובין חיים, כאשר תהליך היסטורי-חברתי ממצע ביניהם.⁵⁹ על מגוון הגישות ניתן לומר שהן בחנו את המקורות על רקע המציאות, ברם כל אחת הגיעה למסקנה יישומית שונה.

58 פחות מרחיק לכת, אך גם בעל אמירה קרובה, הוא הרב מ"מ שניאורסון, אדמו"ר חב"ד. ראו התוועדויות תש"ן, כרך ג, שיחת פרשת אמור, ערב ל"ג בעומר תש"ן: "ע"ד חיוב נשי ישראל בחינוך ובלמוד התורה", עמ' 171 ואילך; וראו גם אגרות קודש, יד, ביחס ללימוד גמרא עם בת י"א. מידת-מה של סמך לגישתו טמון בשוני בין לשונם של הרמב"ם והשולחן ערוך הנ"ל ובין לשון האדמו"ר הראשון לחב"ד, בשולחן ערוך שלו, אשר השמיט לחלוטין וכלל לא הזכיר את האיסור הלכתחילי ללמד תורה שבכתב. וראו על כך בשו"ת ציץ אליעזר הנ"ל, אות ה.

59 לדוגמאות נוספות, ראו נ' גוטל, "מחינוך מסורתי למסורת חינוכית", זמנים בחינוך 1, עמ' 45–61; הנ"ל, השתנות הטבעים בהלכה², ירושלים תשנ"ח; הנ"ל, "חושך שבטו שונא בנו? – הכאת ילדים: בין 'הלכה' ל'הלכה למעשה'. לדרכה של מדיניות חינוכית-הלכתית", בשדה חמ"ד, תש"ס (2–3), עמ' 119–139; הנ"ל, "הלכת הגינות התלמיד באספקלריית הדורות ובמבחן הפסיקה", על דרך האבות, עמ' 49–74; הנ"ל, "בין קבלת אמת 'ממי שאמרה' ובין קבלתה מימלאך ה' צבאות", עיונים בחינוך היהודי ט, עמ' קכט–קנו ועוד.

נקודת הזינוק הייתה אחת, נקודת היעד פוצלה. מחד, הגישות כולן נסמכו בדרך כלל על אותם מקורות ראשוניים; מאידך, כל אחת מהן העניקה להם פרשנות שונה, עד יישום נפרד. מכנה משותף לאלה ולאלה – הגדרת עצמם "אורתודוקסים"; מכנה שונה ביניהם – פערים אידאולוגיים תחילה, ביטויים מעשיים מובחנים לבסוף.

ואם יורשה, לחיתום, מבט צופה פני עתיד: דומה כי נכון לעכשיו ניתן לקבוע, לכולי עלמא, ש"הרכבת יצאה לדרך". לא ניתן להסיג אותה לנקודת היציאה, אך בהחלט ניתן להשפיע על הנתבי, עד ההגעה ליעד. תנועה זהירה ומבוקרת, כזו שבוחרת בשביל הזהב, כזו הנמנעת מהצהרות מתלהמות ומתמקדת במעשים חכמים, שאינה נחפזת לא לקיבעון אך גם לא לחדשנות, היא, ורק היא, העשויה ליתן פרי מיטבי.

הימנעות מתכתיב לכלל הנשים ללמוד גמרא ובמקביל הצעת הלימוד כמסלול אפשרי וכחוג לבחירה אישית במגוון רמות, עשויה לזכות להסכמה רחבה למדי, ויש בה כדי לתת מענה לאותן שבכנות חפצה נפשן בכך. כך ללומדות וכך למלמדות. אם הדבר יופנה למעוניינות בכך, אם הדבר לא ייעשה בחצוצרות⁶⁰ וקול שופר, ואם הדבר יוצג כהלכה בביסוס על אדני תורה ומסורה, חזקה עליו שיישא ברכה. והאמת והשלום אהבו.

[מתוך: ושננתם לבנותיך: מפירות בית המדרש על שם ריבה קושיצקי ע"ה, בהוצאת מכללת אורות ישראל, תשע"ג]

60 ידועה זה מכבר דרשת הדרשנים על אמרת חז"ל בבבלי, מנחות כח ע"א: "כל הכלים שעשה משה כשרים לו וכשרים לדורות, חצוצרות כשרות לו ופסולות לדורות", שהבדלה זו נובעת מטבען של "חצוצרות", שהן ייחודיות לשעה, למקום ולעתים אפילו לאדם. והרי זו דוגמה לנושא אשר צביונו משתנה ומתחלף מעת לעת, ובתנאי שהכול אליבא דהלכתא.